

УДК 59.922 – 056.264

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-3-37>**Юлія ТУБИЧКО,**

orcid.org/0000-0002-6569-8564

старший викладач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
(Одеса, Україна) yuliatubichko@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОМІРНОЮ РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ

У статті висвітлена проблема комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку з помірною розумовою відсталістю; досліджені особливості, види, прояви, онтогенез мовленнєвих порушень. Зокрема, проаналізовано результати наукових досліджень, в яких доведено, що дітям із помірною розумовою відсталістю тією чи іншою мірою притаманні всі відомі види мовленнєвих розладів, що пояснюється як глибоким інтелектуальним недорозвиненням, так і наявністю локальних мозкових ушкоджень, патологічних змін артикуляційного апарату, що зумовлюють мовленнєві дефекти. Виявлено, що при цій формі психічного дизонтогенезу на фоні системного порушення мовлення найбільше проявляється недостатність комунікативної функції. Наведено результати констатувального етапу експерименту, який передбачав спостереження за комунікативно-мовленнєвим розвитком дітей старшого дошкільного віку з помірним ступенем розумової відсталості в умовах освітньої, ігрової та побутової діяльності; вивчення комунікативно-мовленнєвого розвитку в експериментальних ситуаціях, що моделюють взаємодію в межах ситуативно-ділового та позаситуативно-особистісного спілкування дитини з дорослим та симетричної взаємодії в умовах спільної ігрової і предметно-практичної діяльності. Аналіз продуктивних дитячих висловлювань дав змогу зробити висновок про несформованість комунікативних намірів, що виявляється в крайній обмеженості, одноманітності реалізованих комунікативних типів висловлювань із перевагою висловлювань-повідомлень, бідності мовленнєвих (лексико-граматичних) значень оформлення продуктивних висловлювань. Отримані дані визначили основні напрями подальшої логопедичної роботи, зокрема комунікативно-мовленнєвий розвиток у межах різних форм комунікативної діяльності – ситуативно-ділової та позаситуативно-особистісної – в системі відносин дитини як із дорослим, так і з однолітками.

Ключові слова: комунікативно-мовленнєвий розвиток, мовлення, комунікація, спілкування, мовленнєві розлади, діти старшого дошкільного віку з помірною розумовою відсталістю.

Yulia TUBYCHKO,

orcid.org/0000-0002-6569-8564

Lecturer at the Department of Family and Special Pedagogy and Psychology
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
(Odessa, Ukraine) yuliatubichko@gmail.com

PECULIARITIES OF COMMUNICATIVE SPEECH DEVELOPMENT OF ELDER PRESCHOOL CHILDREN WITH MODERATE MENTAL DELAY

The article highlights the problem of communicative-speech development of senior preschool children with moderate mental retardation; the features, types, manifestations, ontogenesis of speech disorders have been investigated. In particular, the results of scientific studies were analyzed, in which it was proved that children with moderate mental retardation are in one way or another inherent in all known types of speech disorders, this is explained by both deep intellectual underdevelopment and the presence of local brain damage, pathological changes in the articulatory apparatus, which cause speech defects. It was found that with this form of mental dysontogenesis against the background of systemic speech impairment, the lack of communicative function is most manifested. The article presents the results of the ascertaining stage of the experiment, which provided for the observation of the communicative-speech development of senior preschool children with a moderate degree of mental retardation in the conditions of educational, play and everyday activities; the study of communicative-speech development in experimental situations that simulate interaction within the framework of situational-business and non-situational-personal communication of a child with an adult and symmetric interaction in conditions of joint play and subject-practical activities. The analysis of the statements made by the children made it possible to conclude that communicative intentions are not formulated, manifested in extreme limitation, the uniformity of the implemented communicative types of statements with a predominance of statements-messages, the poverty of speech (lexical and grammatical) meanings of the design of productive statements. The data obtained determined the main directions of further speech therapy work, in particular, communicative-speech development within the framework of various "forms" of communicative activity - situational-business and extra-situational-personal in the system of child's relations with both adults and peers.

Key words: communicative speech development, speech, communication, communication, speech disorders, senior preschool children with moderate mental retardation.

Постановка проблеми. Мова і мовлення відіграють ключову роль у психічному розвитку дитини. Залучення дитини до світу мови забезпечує їй можливість активного включення до пізнавальної діяльності і комунікації, що впливає на формування основних психічних процесів дитини. Порушення сприйняття мови і її продукування (мовлення) негативно впливають на розвиток пізнавальної діяльності, комунікації та соціальної адаптації дитини.

У спеціальній педагогіці є окремі теоретико-експериментальні роботи, присвячені комплексному вивченню комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей із помірно розумовою відсталістю, а також рекомендації щодо корекції порушень їхнього мовленнєвого розвитку. Однак досліджень, у яких розглядаються питання комунікативно-мовленнєвого розвитку таких дітей, що реалізуються у процесі інтеракції цілими висловлюваннями, оволодіння навичками організації діалогічної взаємодії та координації мовленнєвої поведінки на дискурсивному рівні, немає, це й визначило напрям подальшого дослідження.

Аналіз досліджень. Учені (О. Алексеєнко, Е. Винарська, С. Забрамна, В. Ліпакова, М. Певзнер, В. Петрова, Е. Собонович, Г. Цікото та ін.) наголошують, що особливості психічного розвитку дітей з розумовою відсталістю зумовлені дефіцитарністю вищих коркових функцій, слабкістю аналітико-синтетичної діяльності, що негативно впливає на процес розвитку всіх компонентів мовної функціональної системи, на розвиток комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей, знижуючи ефективність мовленнєвого спілкування.

Наявні у вітчизняній науці дослідження порушень усного мовлення у дітей з помірно розумовою відсталістю в основному відображають особливості фонетичної, лексичної, граматичної сторін їхньої мовленнєвої функціональної системи, вказують на недостатність регулюючої функції мови в організації та розвитку психічної діяльності дитини (А. Граборов, І. Дудкевич, Д. Ісаєв, В. Ліпакова, В. Котирло, Л. Савчук, М. Певзнер, С. Рубінштейн, М. Шеремет та ін.). Водночас особливості усного мовлення дітей із цією формою психічного дизонтогенезу практично не вивчені в аспекті актуалізації ними системи мовлення з метою комунікації. Тоді як незаперечним є той факт, що здатність дитини до породження висловлювань для впливу на думки і почуття співрозмовника має величезну соціальну значущість у плані становлення комунікативної функції мовлення і комунікативно-мовленнєвого розвитку.

Мета статті – визначити особливості комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку з помірно розумовою відсталістю.

Виклад основного матеріалу. Розлади мовлення у дітей із порушеннями інтелекту дуже поширені, характеризуються складністю патогенезу та симптоматики. Пізній розвиток мовлення характерний для розумово відсталих дітей. Окремі слова у них з'являються у 2–3 роки, а фразове мовлення вони опановують лише після 4–5 років. За словами С. Рубінштейна, основними причинами недорозвинення мовлення розумово відсталих дітей є «слабкість функції замикання кори, повільний розвиток нових диференційованих зв'язків у всіх аналізаторах» (Рубінштейн, 1998: 106). Через те, що диференційовані умовні зв'язки в області мовленнєво-слухового аналізатора розвиваються повільно, розумово відстала дитина тривалий час не розрізняє звуки мови, слова, які вимовляють інші, а отже, не може точно і чітко сприймати мовлення інших.

Специфіка порушень мовлення та їх корекції у дітей із розумовою відсталістю визначається властивостями їхньої вищої нервової діяльності та психічного розвитку. Основними ознаками вищої нервової діяльності розумово відсталих дітей є слабкість функції замикання кори головного мозку, слабкість процесів активного внутрішнього гальмування, інертність нервових процесів, схильність до захисного гальмування; порушення взаємодії першої та другої сигнальних систем, що пояснюється недорозвиненням другої сигнальної системи. У процесі оволодіння вміннями та навичками розумово відсталі діти більше покладаються на наочний показ, зорове сприйняття, ніж на словесний інструктаж, що призводить до зниження регуляторної функції мовлення і впливає на поведінку дитини (Певзнер, 1982: 42).

Розвиток мовленнєвої моторики у дітей із помірно розумовою відсталістю здійснюється повільно, недиференційовано; утруднена координація дихальних, фонаторних і артикуляційних рухів у процесі мовлення; несформований як слуховий, так і кінестетичний контроль за правильною мовними рухів.

Значну роль у виникненні мовленнєвих розладів у розумово відсталих дітей відіграють такі біологічні фактори, як: локальне ураження структур головного мозку, аномалії будови артикуляційного апарату (зубних рядів, язика, м'якого і твердого піднебіння), зниження слуху.

Серед психологічних факторів, що визначають особливості розвитку мовлення та мовленнєвих

порушень, провідна роль відводиться недорозвиненню вищих форм пізнавальної діяльності (аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування), відзначається конкретність і поверховість мислення, порушення вербальної регуляції поведінки, незрілість емоційно-вольової сфери та психічної діяльності загалом. Все це веде до зниження потреби у словесному спілкуванні, обмеження мовленнєвих контактів, що також негативно впливає на процес оволодіння мовленням (Певзнер, 1982: 43).

Вирішальною умовою успішного включення дітей з помірною розумовою відсталістю в освітній простір є всебічне врахування їхніх освітніх можливостей і потреб з опорою на різні організаційні форми їхнього розвитку і виховання (Певзнер, 1982: 47). При цьому ефективність корекційної роботи з такими дітьми значною мірою залежить від їхнього рівня комунікативно-мовленнєвого розвитку. Особливого значення в цьому аспекті набуває включення дитини в рольову гру, залучення її до спільної ігрової діяльності в колективі однолітків, що знаменує собою перехід від ситуативних до позаситуативних форм комунікації (Алексеев, 1989: 43).

Особливе місце у структурі мовлення займає семантичний компонент, що розглядається як підсистема правил вибору адекватного значення, необхідний етап породження мовленнєвого висловлювання. Підставою для вибору адекватних засобів вираження слугує семіотико-ситуативний аналіз, у результаті якого виявляються значущі для спілкування та діяльності елементи ситуації (Піроженко, 2002: 163).

Щодо проблеми генезису комунікативної діяльності, то вона традиційно розуміється як прояв вербального егоцентризму дитини і є певною сходинкою в розвитку мовленнєвого спілкування, засвоєння відносин і зв'язків навколишнього світу, усвідомлення власної позиції в системі соціально-значущих взаємин (Ельконин, 2007: 189).

Результати вітчизняних і зарубіжних досліджень щодо специфіки комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з помірною розумовою відсталістю свідчать про значні відхилення в оволодінні фонетичним, лексичним, синтаксичним, морфологічним, семантичним компонентами мовленнєвої здатності дітьми з цією формою психічного дизонтогенезу. Виявлено, що в основі структури мовленнєвого дефекту в разі розумової відсталості лежить несформованість семантичного компонента. Водночас картина мовленнєвого порушення часто характеризується неоднорідністю, варіативністю, комбінаторністю різних симптомів мовленнєвої патології (Соботович, 2004: 76).

О. Алексеев, Є. Соботович вважають, що у цієї категорії дітей спостерігається значний розрив між величиною активного і пасивного словника порівняно з дітьми з нормальним розвитком, а також із дітьми з легким ступенем розумової відсталості. Лексика дітей з помірною розумовою відсталістю характеризується неточністю, недиференційованістю, часто неадекватним використанням слів, розширенням, змішуванням або звуженням родових і видових понять, порушенням смислових зв'язків слів та організації семантичних полів. Діти цієї групи відчують значні труднощі у процесі засвоєння синтаксичних моделей висловлювань, граматичних засобів вираження зв'язку окремих компонентів у структурі висловлювання (Алексеев, 1989: 44), (Соботович, 2004: 83).

Дітям із помірною розумовою відсталістю тією чи іншою мірою притаманні всі відомі види мовленнєвих розладів, що пояснюється як глибоким інтелектуальним недорозвиненням, так і наявністю локальних мозкових ушкоджень, патологічних змін артикуляційного апарату, що зумовлюють мовленнєві дефекти.

Очевидно, що ступінь оволодіння всіма рівнями системи мови визначається предметно-практичними, ігровими діями, реалізованими в процесі спілкування (Савчук, 2005: 125). Невміння користуватися пошуковими способами орієнтування, відсутність прагнення діяти з предметом відповідно до його призначення, застрягання на первинному способі дії, схильність до стереотипів і персеверацій у сукупності характеризують предметну діяльність дітей з помірною розумовою відсталістю, зумовлюючи брак чуттєвого досвіду, відсутність мотивів і потреб пізнання і, як наслідок, порушення формування механізму відображення й узагальнення у словах, що позначають предмети, явища і зв'язки навколишньої дійсності (Шеремет, 2019: 218).

Виявлено, що при цій формі психічного дизонтогенезу на фоні системного порушення мовлення найбільшою мірою проявляється недостатність комунікативної функції. Тому під час визначення змісту започаткованого експериментального дослідження ми керувалися рекомендаціями Т. Піроженко, Л. Савчук, О. Смирнової щодо проведення діагностики провідної форми спілкування дітей з дорослими і виявлення особливостей мовлення у спілкуванні дітей з дорослим і однолітком. У цьому руслі значущим є розгляд особливостей мовлення дітей старшого дошкільного віку з помірною розумовою відсталістю з позиції комунікативно-прагматичного підходу, який розкриває специфіку оволодіння навичками

реалізації комунікативних намірів і організації діалогічної взаємодії у процесі спілкування.

У констатувальному етапі експерименту взяли участь 30 дітей з інтелектуальною недостатністю. Експериментальну групу (ЕГ) становили 15 дітей з помірно розумовою відсталістю, стільки ж дітей з легким ступенем розумової відсталості ввійшли до контрольної групи (КГ). Експеримент проходив у спеціалізованому ЗДО № 235 м. Одеси. Діти ЕГ характеризувалися обмеженим запасом відомостей про навколишній світ, недорозвиненням загальної та дрібної моторики, зниженням працездатності, недостатньою концентрацією уваги та емоційно-вольовими порушеннями різного ступеня прояву.

У всіх дітей констатовано мовленнєві порушення, які визначені як системне недорозвинення мовлення середнього (10 дітей – 67%) і важкого (5 дітей – 33%) ступеня в ЕГ та 60% легкого (9 дітей), 20% середнього (3 дітей) і стільки ж важкого ступеня в КГ. Практично у всіх дітей ЕГ відзначалися порушення звуковимови, грубе недорозвинення фонематичного сприйняття, несформованість словотворчих процесів, недорозвинення граматичної будови мовлення, недостатність лексичного запасу. Аналіз синтаксичної організації мовлення дав змогу виявити переважання реплік, представлених однією синтаксичною конструкцією (одиничним однослівним, рідше двослівним висловлюванням). Дослідження проводилось у два етапи: 1) спостереження за комунікативно-мовленнєвим розвитком дітей старшого дошкільного віку з помірним і легким ступенем розумової відсталості в умовах освітньої, ігрової та побутової діяльності; 2) вивчення комунікативно-мовленнєвого розвитку в експериментальних ситуаціях.

Аналіз результатів першого етапу дослідження (спостереження за комунікативно-мовленнєвою поведінкою випробуваних у межах взаємодії з дорослими (вихователями, логопедами) й іншими дітьми в умовах освітньої (організовані заняття), ігрової і побутової (спонтанне спілкування) діяль-

ності) дав змогу виділити основні особливості комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з помірно розумовою відсталістю: переважають висловлювання коментуючого, повідомлюючого характеру, які опосередковані змістом здійснюваної діяльності, відзначається низька частота створення діалогічних єдностей, звертання до дорослого, тобто орієнтація на нього як «одержувача» мовлення. У результаті спостережень виявлено, що здебільшого для дітей з помірно розумовою відсталістю властиві досить високі показники комунікативно-мовленнєвої активності, лексичного і граматичного оформлення висловлювань в умовах ситуативно-ділового спілкування з дорослим (ситуації гри з конструктором, складання мозаїки, гри з лялькою).

На другому етапі констатувального експерименту дітям пропонувалися комунікативно-мовленнєві ситуації, спрямовані на визначення сформованості ситуативно-ділового спілкування і позаситуативно-особистісного спілкування.

Під час оціни результатів контрольного експерименту ми використовували методи математико-статистичної обробки отриманих даних. Дані про відмінності у значеннях середньогрупових показників у дітей ЕГ та КГ наведені в таблиці 1.

Дані таблиці 1 свідчать про значні відмінності у використанні дітьми з помірно і легкою розумовою відсталістю показників комунікативно-мовленнєвого розвитку і типів висловлювань у процесі спільної з дорослим сюжетної гри «Купуємо подарунки». Збільшення кількості висловлювань, які характеризуються великою комунікативною спрямованістю в діалозі (повідомлень, пояснень, пропозицій), свідчить про зміну психологічної позиції дітей з помірно розумовою відсталістю у процесі спілкування, пов'язаною із прийняттям активної ролі комунікативного суб'єкта, розвитком партнерських відносин.

Недостатність навичок соціальної перцепції, вузькість поглядів на соціальний світ зумовили обмеженість змісту висловлювань дітей експе-

Таблиця 1

Середньогрупові показники комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей в умовах ситуативно-ділового спілкування

Показник	ЕГ Середньогрупове значення	КГ Середньогрупове значення	Довір. вірогідність
Ініціативні висловлювання	4,82	2,12	0,009
Реактивні висловлювання	6,53	4,24	0,031
Повідомлення	3,24	1,12	0,001
Пояснення	1,35	0,05	0,003
Пропозиція	0,41	0,06	0,036

**Середньогрупові показники комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей
в умовах позаситуативно-особистісного спілкування**

Показник	ЕГ Середньогрупове значення	КГ Середньогрупове значення	Довір. вірогідність
Ініціативні висловлювання	0,71	0,06	0,013
Повідомлення	3,12	1,41	0,003
Оціночні	0,88	0,06	0,000
Позитивні висловлювання	0,24	0,05	0,034

риментальної групи в ситуаціях позаситуативно-особистісного спілкування з дорослим (бесіди на тему «Моя родина», «Святкування Нового року», бесіди за результатами образотворчої діяльності). Дані кореляційного аналізу свідчать про те, що такі ситуації значущі для формування в дітей старшого дошкільного віку з помірно розумовою відсталістю навичок вживання висловлювань-повідомлень, оціночних висловлювань із використанням відповідних мовленнєвих засобів.

Для опису результатів контрольного експерименту звернемося до результатів математичної обробки отриманих даних. Дані про відмінності в значеннях середньогрупових показників у дітей експериментальної та контрольної груп наведені в таблиці 2.

Як видно з таблиці 2, відзначаються значні відмінності дітей з помірно та легкою розумовою відсталістю у плані вживання висловлювань, що містять когнітивний і афективні компоненти та відносяться до категорії оціночних. Цей факт має суттєве значення в аспекті становлення навичок соціальної перцепції у дітей з помірно розумовою відсталістю. Аналіз продуктованих ними висловлювань дає змогу зробити висновок про несформованість комунікативних намірів, що виявляється в крайній обмеженості, одноманітності реалізованих комунікативних типів висловлювань із перевагою висловлювань-повідомлень, бідності мовленнєвих (лексико-граматичних) засобів оформлення продуктивних висловлювань.

Висновки. Результати проведеного дослідження довели, що в дітей з помірно розумовою відсталістю досить низький рівень комунікативно-мовленнєвого розвитку, який проявляється у домінуванні висловлювань коментуючого, повідомлюючого

характеру, низькій частоті створення діалогічних єдностей, відсутності звертань до дорослого, обмеженості й одноманітності висловлювань, які здебільшого одно- або двослівні, бідності лексико-граматичних значень висловлювань. Визначено, що тісний кореляційний зв'язок показників комунікативно-мовленнєвої активності, лексичного, граматичного оформлення мовлення з різними типами (класами) висловлювань свідчить про значущість представлених комунікативних ситуацій для комунікативно-мовленнєвого розвитку, навичок встановлення і підтримання діалогічної взаємодії у дітей з помірно розумовою відсталістю.

Отримані дані дали змогу визначити основні значущі напрями в системі подальшої логопедичної роботи для комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку з помірним ступенем розумової відсталості. Ґрунтуючись на уявленні про полімотивованість мовлення в умовах природного спілкування, з одного боку, і про залежність змісту і форми мовленнєвих висловлювань від ситуативних чинників взаємодії – з іншого, важливим у процесі корекційно-логопедичної роботи став комунікативно-мовленнєвий розвиток дітей з помірно розумовою відсталістю в межах різних форм комунікативної діяльності – ситуативно-ділової та позаситуативно-особистісної. Зважаючи на дані експериментальних і теоретичних досліджень про значущість асиметричної та симетричної взаємодії для оволодіння дітьми комунікативним навичками спілкування, у процесі подальшого логопедичного впливу особливу увагу необхідно приділити комунікативно-мовленнєвому розвитку в системі відносин дитини як із дорослим, так і з однолітками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеенко Е.В. Особенности логопедической работы по развитию речи глубоко умственно отсталых детей. *Дефектология*. 1989. № 6. С. 42–46.
2. Котырло В.К., Дуткевич Т.В. Роль совместной деятельности в формировании познавательной активности дошкольников. *Вопросы психологии*. 1991. № 2. С. 50–60.
3. Певзнер М.С., Ростягайлова Л.И., Мастюкова Е.М. Психическое развитие детей с нарушением умственной работоспособности. Москва: Просвещение, 1982. 238 с.

4. Піроженко Т. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини: монографія. Київ : Нора-принт, 2002. 311 с.
5. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого ребенка: 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Просвещение, 1998. 196 с.
6. Савчук Л.О. Змістовий аспект формування комунікативно-мовленнєвих умінь у дітей шестирічного віку: Наук.-метод. зб. Київ: Наук. світ, 2005. 183 с.
7. Соботович Є.Ф. Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення дітей з вадами інтелекту: монографія. Київ: Освіта, 2004. 120 с.
8. Шеремет М.К. Логопедія: початковий посібник. Київ: Слово, 2019. 410 с.
9. Эльконин Д.Б. Детская психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2007. 384 с.

REFERENCES

1. Alekseyenko Ye.V. Osobnosti logopedicheskoy raboty po razvitiyu rechi gluboko umstvenno otstalykh detey [Features of speech therapy work on the development of speech of deeply mentally retarded children]. Defektologiya. 1989. № 6. pp. 42-46. [in Russian].
2. Kotyrlo V.K., Dutkevich T.V. Rol' sovmestnoy deyatel'nosti v formirovaniy poznavatel'noy aktivnosti doshkol'nikov [The role of joint activities in the formation of the cognitive activity of preschoolers]. Voprosy psikhologii. 1991. № 2. pp 50-60. [in Russian].
3. Pevzner M.S., Rostyagaylova L.I., Mastukova Ye.M. Psikhicheskoye razvitiye detey s narusheniyem umstvennoy rabotosposobnosti [Mental development of children with mental disabilities]. Moskva: Prosveshcheniye, 1982. 238 p. [in Russian].
4. Pirozhenko T. Komunikatyvno-movlennyye vy rozvytok dytyny [Communicative-speech development of the child]: monograph: monohrafiya. Kyiv : Nora-prynt, 2002. 311 p. [in Ukrainian].
5. Rubinshteyn S.YA. Psikhologiya umstvenno otstalogo rebenka [Psychology of a mentally retarded child]: 4-ye izd., pererab. i dop. Moskva: Prosveshcheniye, 1998. 196 p. [in Russian].
6. Savchuk L.O. Zmistovyy aspekt formuvannya komunikatyvno-movlennyyevykh umin' u ditey shestyrichnoho viku [Semantic aspect of formation of communicative-speech skills in six-year-old children]: Nauk.-metod. zb. Kyiv: Nauk. svit, 2005. 183 p. [in Ukrainian].
7. Sobotovych YE.F. Prohramni vymohy do korektsiynoho navchannya z rozvytku movlennyya ditey z vadamy intelektu [Program requirements for correctional education for speech development of children with intellectual disabilities]: monohrafiya. Kyiv: Osvita, 2004. 120 p. [in Ukrainian].
8. Sheremet M.K. Lohopediya [Speech therapy]: nachal'nyy posibnyk. Kyiv: Slovo, 2019. 410 p. [in Ukrainian].
9. El'konin D.B. Detskaya psikhologiya [Child psychology]: Ucheb. posobiye dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. Moskva: Akademiya, 2007. 384 p. [in Russian].